

УДК 14(091) (477) «18/19»: 340.12

Толстов І. В.

Б. КІСТЯКІВСЬКИЙ – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕГРАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

В статье аргументируется главная роль Б. Кистяковского как основателя украинской философии права. Применяя интегральный метод в своих исследованиях, он впервые обосновал глубинную сущность права как сложного многоаспектного явления, синтезирующего государственно-организационные, социальные, психологические и нормативные знания.

Ключевые слова: украинская философия права, интегральный метод, сущность права, правовое государство, права человека.

У статті аргументовано головну роль Б. Кістяківського як засновника української філософії права. Застосовуючи інтегральний метод у своїх дослідженнях, він уперше обґрунтував глибинну сутність права як складного багатоаспектного явища, яке синтезує державно-організаційні, соціальні, психологічні й нормативні знання.

Ключові слова: українська філософія права, інтегральний метод, сутність права, правова держава, права людини.

The article devoted to the main role by Bohdan Kistyakovskiy as the founder Ukrainian philosophy of law. Applying the integral method in their studies, he first justified the deep essence of law as a complicated many-sided phenomenon which synthesizes state-institutional, social, mental, normative knowledge.

The keywords: Ukrainian philosophy of law, integral method, the essence of law, legal state, human rights.

Спадщиною Богдана Кістяківського почали цікавитися в першій половині ХХ ст., висвітлюючи здебільшого його біографію, але тільки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. помітно актуалізується увага до наукового доробку філософа завдяки таким ученим, як М. Альчук, В. Бачинін, В. Бігун, В. Горський, Л. Депенчук, С. Максимов, С. Сливка та ін.

Українські науковці зауважують про актуальність наукового доробку Б. Кістяківського для становлення вітчизняної філософії й зараховують його до когорти видатних діячів культури. Вивчення творчості вченого надає можливість не лише визначити власний внесок Б. Кістяківського в розвиток духовної культури, а й розкриває вплив його концепцій на сьогодення, допомагає дати відповіді на складні питання державотворення України.

Залежно від того, на чому дослідники творчості Б. Кістяківського зосереджують свою увагу, виділяють філософську, правознавчу, політичну, соціологічну спадщину мислителя. Його називають правознавцем, соціологом, публіцистом, філософом-неокантіанцем. Учення філософа є інтегральним, тому його ідеї зараз функціонують у філософії, політології, соціології та у філософсько-правовому дискурсі сучасної України як константи в прагненні виробити праворозуміння, яке враховує

багатогранність права, ідею соціальної правової держави та юридичних гарантій гідного життя громадян.

Метою статті є аргументування важливої ролі Б. Кістяківського як засновника української інтегральної філософії права й дослідження особливості його філософського розуміння права.

Б. Кістяківський свідомо називав себе українцем, відстоював самостійність української культури, наголошував не на її відокремленні від інших національних культур, у тому числі й російської, а на своєрідності внеску у світову культурну скарбницю. Тому в його дослідженнях велику увагу приділено ідеям універсалізму в поєднанні з культурним різноманіттям, неприйняттям однобічності й крайнощів в оцінці різних філософсько-правових тенденцій.

Одним з головних творів Б. Кістяківського, у якому розкривається особливість буття права та його сутність, є книга «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права». У ній учений ретельно досліджував право, яке одночасно поставало як соціальне явище і як частина духовного життя людей. Розробляв методологію вивчення права, державної влади, прав людини й громадянина, ідеї правової держави й можливості переходу до соціально-справедливої держави. У передмові до цієї книги він зазначав, що предметом дослідження стало «право, яке регулюється етичними запитами, зайняло найважливіше значення, таке, яке йому належить, у житті культурних суспільств» [7, с. 7]. Зауважимо про вагомість права як культурної цінності. Так, у структурі книги розділ про право розміщено після дослідження суспільства і перед державою, що взаємопов'язує їх. Отже, філософ наголошував на соціокультурній реальності права – бутті уявлень, ідей, цінностей, які вкорінені в культурі народу.

Розрізняючи природничі й соціально-гуманітарні науки, Б. Кістяківський стверджував, що для перших характерний закон причинно-наслідкових відносин, а для других, до яких належить і правознавство, – закон телеології, який допомагає людям усвідомлювати свою соціальну життєдіяльність.

Правознавство, як і будь-яка соціально-гуманітарна наука, повинна будуватися на підставі множини понять. «Право входить в різні сфери людського життя й діяльності, які можуть становити предмет різних галузей гуманітарних наук. Право постає й державно-організаційним, і соціальним, і психічним, і нормативним явищем» [7, с. 191]. Усі ці різні прояви права рівноцінні, а тому підлягають самостійному вивченню й розробленню. Проаналізувавши їх, ми будемо мати взаємодоповнювальні визначення права.

Основна ознака державно-організаційного, або державно-наказового, поняття права полягає в «сукупності норм, до виконання яких примушує держава, які захищаються й гарантуються державою» [7, с. 191]. Прихильники цього напрямку виділяють характерні риси чинного правопорядку: монополію держави на встановлення норм права й нагляд за їхнім здійсненням; право складається із наказів, виконання яких гарантує держава; право є державним за своєю природою; значення елемента примусу в розкритті сутності права. Згідно з цим підходом, «...право є те, що держава наказує вважати правом» [Там само]. Важливість значення цього

розуміння права безсумнівна, тому що воно містить державно-організаційний елемент. Водночас таке розуміння права має певні обмеження через те, що не звертає уваги на міжнародне право й природне право.

Соціологічне поняття права розкриває його як сукупність таких відносин, які здійснюються безпосередньо в житті суспільства. Таким чином право виявляється «соціальним явищем, яке містить у собі широке коло національних, побутових, економічних та інших відносин. У взаємодії з цими відносинами право створюється, змінюється, розвивається» [7, с. 192]. Таке розуміння права, вважав учений, безумовно, є ширшим за державно-наказове, оскільки право виникає раніше держави, може існувати поза нею. Утручання держави в добровільне здійснення правових норм може не відігравати ніякої ролі, процес правотворення здійснюється не в законодавчих установах, а в суспільстві, де право формується, зароджується й визріває. Діяльність держав ґрунтується на правових нормах, які встановлюються конституціями. Отже, здійснення норм права не є прямим наслідком регулювальної й наглядової діяльності державної влади. Діяльність держави – зовнішня оболонка існуючого правопорядку, яка не стосується правового змісту. До недоліків такого праворозуміння можна зарахувати відсутність чітких меж між неправовими та правовими відносинами. Через невизначеність критерію – що саме вважати правом, – соціологи права люблять звертатися до етичних визначень на кшталт «соціальна солідарність» тощо. Тобто таке розуміння містить у собі переважно етичний зміст.

Психологічне поняття права – це «сукупність тих психічних переживань обов'язку або обов'язків, які володіють імперативно-атрибутивною характером» [7, с. 192]. Представники цього напряму критикують попередні напрями за зовнішні характеристики права, які не розкривають його внутрішню сутність. Вони підкреслюють, що «право явище нашого внутрішнього, психічного світу» [7, с. 193]. Характерні риси психологічної теорії: право – явище вольове й виключно психічне; основою права є душевні переживання, які мають певні властивості. Отже, стверджував Б. Кістяківський, утворилося таке широке поняття, «що об'єктом його виявилось не саме право, а правова психіка» [Там само]. Разом з тим представники цього напрямку повністю відкидають об'єктивну реальність права.

Нормативне або етико-логічне поняття набуває виразу в різноманітних ученнях про природне право. Воно формулює знання про право як телеологічне явище, яке зумовлене трансцендентальними цілями й визначається як «сукупність норм, які містять в собі ідеї про належне та визначають зовнішні відносини людей між собою» [Там само]. Таке поняття права має величезну пізнавальну цінність, уважав Б. Кістяківський, тому що свідчить про усталений характер права (належний), на який майже повністю не звернено увагу в жодному іншому розумінні права. До недоліків нормативного праворозуміння належить невизначеність реального, чинного права, тому що характер належного поширюється тільки на те право, яке було б доречним з погляду певної правосвідомості.

Крім вищезазначених понять права, Б. Кістяківський навів ще й два технічних поняття права, до яких належать юридико-догматичне й юридико-політичне поняття. Призначення цих понять полягає у визначенні й систематизації правових явищ для розв'язання суто практичних завдань догматичної юриспруденції.

«З погляду юридичної догматики право становить сукупність правил, що вказують, як знаходити в чинних правових нормах рішення для всіх випадків зіткнення інтересів або зіткнення уявлень про право і неправу» [Там само]. Завдяки різним прийомам юридичної догматики норми чинного права перетворюються в юридичні категорії та систематизуються в логічну правову систему.

Юридіко-політичне поняття права, або політика права, – це сукупність правил, які допомагають знаходити й установлювати будь-які стійкі норми в суспільному житті. У подальшому ці норми можуть перетворитися на право. Політика права – це розділ, найменш розроблений з усіх способів наукового вивчення права. Але щоб побудувати наукову політику права, необхідно не тільки розробити систему соціальних наук, але також і етику, яка могла б дати орієнтир для всіх інших галузей політики – промислової, аграрної, торгової та ін.

Усі ці чотири теоретичні й два технічні поняття права неможливо звести одне до одного. Вони перебувають в антитетичному взаємозв'язку, а тому повинні вивчатися паралельно. Але разом з цим право як реальне явище єдине. Застосовуючи інтегральний метод для вивчення такого складного явища соціального життя, як право, неможливо створити єдине наукове поняття про нього, таких понять буде кілька. Також неможливо задовольнитися тільки їхнім перерахуванням, проте необхідно «знайти такі логічні форми, які об'єднали б різні наукові поняття явищ, які є підґрунтям культурних цінностей» [7, с. 194]. Саме цим повинна зайнятися філософія права.

Філософсько-правова концепція Б. Кістяківського була орієнтована на вивчення права як частини культури суспільства. У понятті права слід виділяти право як реальний факт життя та як сферу належного. У підґрунті права як прояву належного перебуває принцип етичного обов'язку, який передбачає побудову світу цінностей. Поняття «цінність» перебуває у свідомості людей, але значення цього поняття виявляється в суспільній практиці. Цінності становлять особливий вид буття, а саме – «культурну громадськість». Це – особливий світ, який виникає завдяки духовним потребам людей. Його також потрібно ретельно досліджувати, тому що він, як і світ природи, реально існує. Тому для юриста об'єктом вивчення повинна стати правосвідомість людей, їхнє розуміння права для регулювання соціальних відносин і підтримання громадського порядку.

Б. Кістяківський критично досліджував сучасну йому правосвідомість і зазначав, що на теренах Російської імперії, у складі якої перебувала й Україна, немає жодного інтересу до правових ідей. На підтвердження він наводить популярні тогочасні ідеї слов'янофілів, які відзначали відсутність зовнішнього правопорядку суспільного життя. Вони вбачали в цьому позитивні риси, вважаючи, що російський народ знайшов шлях «внутрішньої правди», який вказує на взаємну довіру та щирість між правителем і підданими. Але такий правовий нігілізм – свідчення, на думку філософа, відсутності будь-якого правового порядку в повсякденному житті народу, бажання вирішувати суперечливі справи не за допомогою юристів, а за сумлінням. Будь-які правові гарантії вважалися відсутністю доброго почуття:

З причин органічних

Ми зовсім не забезпечені
Здоровим глуздом юридичним,
Цим породженням сатани.
Широкі натури руські,
Нашої правди ідеал не влазить у форми вузькі
Юридичних прав [6].

Наводячи цей уривок вірша поета-гумориста Б. Алмазова, Б. Кістяківський намагався привернути увагу інтелігенції до важливої ролі права для побудови соціально-правової держави. До речі, таку недооціненість права ми можемо іноді спостерігати і в сучасному українському суспільстві.

Взірцем розвитку для будь-якої європейської держави Б. Кістяківський вважав ідею правової держави. Головною ознакою цієї держави є те, що влада в ній має певні межі й підзвітна громадянам, усі відносини панування виражаються й закріплюються в правових нормах. «Спочатку існуючі фактичні відносини набувають характеру відносин, які освячуються нормами права. З'являється переконання, що те, що існує, повинно бути. Але поступово правова ідея, ідея належного бере гору над фактично існуючим. Тому й фактичні відносини пристосовуються до належного у правовому відношенні. Усе, що не знаходить собі виправдання, змінюється й узгоджується з належним. Таким чином, над владою все більше панує право. Щоб існувати та бути визнаною, влада повинна себе виправдати. Для сучасної культурної людини ще не досить того, що влада існує; мало й того, що вона необхідна, корисна та доцільна. Тільки якщо влада сприяє тому, що має бути, тільки якщо вона веде до панування ідеї права, тільки тоді ми можемо виправдати її існування, тільки тоді ми можемо визнати її правомірною» [7, с. 282].

Надаючи державі підтримку, право разом з тим поступово зобов'язує її саму додержуватися правових розпоряджень і непорушно їх дотримуватися. Органи державної влади бувають дійсно пов'язані законом тільки тоді, коли їм будуть протистояти громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами. «Тільки маючи справу з уповноваженими особами, які можуть висувати правові претензії до самої держави, державна влада буде змушена незмінно дотримуватися законів. Цього немає в абсолютно-монархічній державі, тому що піддані в такій державі позбавлені будь-яких громадянських прав, тобто прав людини й громадянина... Таким чином, не підлягає сумніву, що здійснення законності при загальному безправ'ї є чистісінькою ілюзією. При безправ'ї особистості можуть процвітати тільки адміністративне свавілля та поліцейське насильство» [7, с. 329].

Отже, на думку Б. Кістяківського, щоб у державі панувала законність, потрібен суворий контроль і повна свобода критики всіх дій влади. Для цього необхідно визнати за особистістю й суспільством їхні невід'ємні права та свободи.

Права людини й громадянина або особисті й громадські свободи становлять тільки основу й передумову того державного ладу, який притаманний правовій державі. Як і будь-яка держава, правова держава має потребу в організованій владі, тобто в установах, які виконують різні функції влади, але влада повинна бути організована так, щоб вона не придушувала особу. Будь-яка особистість і народ в цілому повинні бути не тільки об'єктом влади, а також активними суб'єктами, які її

здійснюють.

Висновки. Заслугою Б. Кістяківського є глибоке обґрунтування інтегрального методу у вивченні права. Інтегральний метод у пізнанні права є одним із перших важливих підходів у світовій філософсько-правовій думці й першим в українській філософії права. Керуючись цим методом, Б. Кістяківський розробив чотири теоретичні й два технічні поняття права. Фактором, який об'єднує ці поняття, він вважав філософію культури. Право з цього погляду є формою суспільних відносин і становить собою в онтологічному сенсі сукупність таких особливостей, як свобода, рівність, справедливість. Отже, як зазначає М. Альчук, на сьогодні найбільш правильно й потрібно говорити про Б. Кістяківського як про видатного засновника української філософії права.

Сучасному українському суспільству, використовуючи філософсько-правові ідеї Б. Кістяківського, належить подолати розуміння права лише як сукупності писаних державно-владних велінь, здійснити очищення свідомості від тоталітарних стереотипів, сформувані в кожного українського громадянина потребу бути правосвідомою людиною з почуттям власної гідності, залучити всіх до участі у творенні, застосуванні й здійсненні права.

Література:

1. *Альчук М. П.* Філософія права Богдана Кістяківського: монографія / М. П. Альчук. – Л. : Видавничий центр імені Івана Франка, 2010. – 300 с.
2. *Бачинин В. А.* Философская модель генезиса правовой государственности (Б. А. Кистяковский) / В. А. Бачинин // Философия права и преступления. – Х. : Фолио, 1999. – С. 386–387.
3. *Бигун В. С.* Человек и право в работах Б. А. Кистяковского: традиция и современность / В. С. Бигун // Проблемы философии права [сб. ст. под ред. А. Н. Литвинова] ; МВД Украины, Луган. гос.ун-т внутр. дел. – Луганск : РИЦ ЛГУВД, 2006. – С. 324–342.
4. *Горський В. С.* Історія української філософії : курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1997. – 287 с.
5. *Депенчук Л. П.* Богдан Кістяківський / Л. П. Депенчук. – К. : Основи, 1995. – 174 с.
6. *Кістяковський Б. А.* В защиту права. (Интеллигенция и правосознание) [Електронний ресурс] / Б. А. Кістяковський // Вехи. – Режим доступу : <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html> – Заголовок з екрану.
7. *Кістяковський Б. А.* Философия и социология права / Б. А. Кістяковський. – СПб. : РГХИ, 1999. – 800 с.
8. *Максимов С. І.* Б. Кістяківський – видатний український філософ права / С. І. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 126–136.
9. *Сливка С. С.* Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С. С. Сливка. – Львів : Воля, 2001. – 186 с.